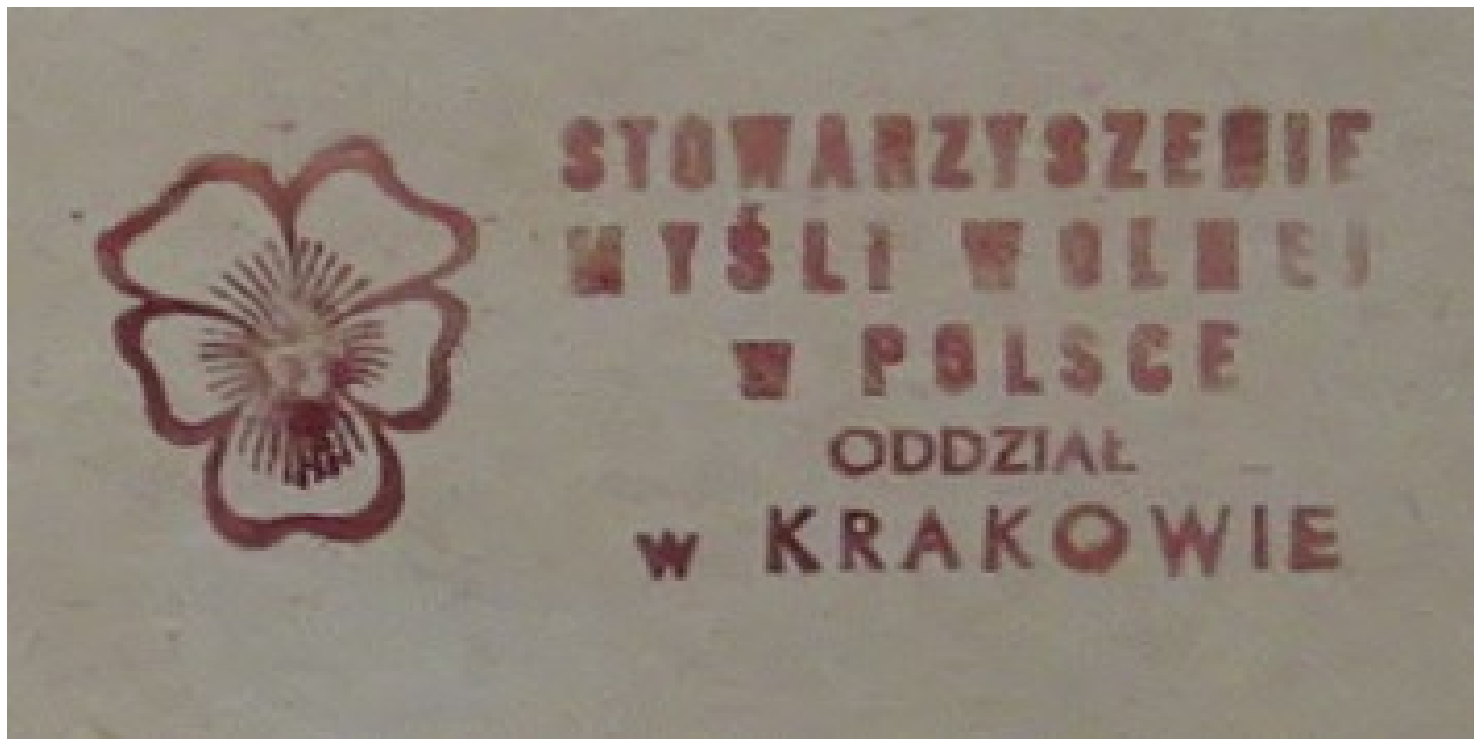

Przystanek historia

<https://przystanekhistoria.pl/pa2/teksty/129201,Stowarzyszenie-Mysli-Wolnej-w-Polsce-19451951.html>

ARTYKUŁ

Stowarzyszenie Myśli Wolnej w Polsce (1945-1951)

OKRES HISTORYCZNY

(1945-1948) Pierwsze lata Polski Ludowej

Autor: BOGUSŁAW WÓJCIK 13.10.2026

Zanim rządzący w Polsce komuniści, motywowani ideologią marksistowsko-leninowską, przystąpili w 1948 r. już w otwarty sposób do walki z religią, Kościołami i związkami wyznaniowymi, idee przedwojennych organizacji – takich jak Stowarzyszenie Wolnomyślicieli Polskich (SWP) i Polski Związek Myśli

Wolnej (PZMW) – odżyły w założonym w 1945 r. Stowarzyszeniu Myśli Wolnej w Polsce.

Jego działacze nawołując do rozdziału Kościoła od państwa, świeckiej szkoły, czy krytykując instytucje propagujące wierzenia religijne, domagali się m.in. prawa do ślubów cywilnych i świeckiego obrzędu narodzin, umożliwienia organizacji pochówków bezwyznaniowych oraz kremacji zwłok.

Początki organizacji

Teofil Jaśkiewicz, Józef Kobylecki i Maria Szymańska, należący do grona przedwojennych wolnomyślicieli, o powrocie do działalności dyskutowali już latem 1945 r. Ich inicjatywa doprowadziła do zwołania 9 grudnia 1945 r. w Warszawie Walnego Zgromadzenia Wolnomyślicieli i Bezwyznaniowców, na którym przyjęto nazwę organizacji – Stowarzyszenie Myśli Wolnej w Polsce (SMWwP) – oraz jej statut.

W jej Tymczasowym Zarządzie Głównym obok Jaśkiewicza, Kobyleckiego i Szymańskiej znaleźli się m.in.: Stanisław Akoliński, Kazimierz Rusinek, Emilian Zdanowski, Ferdynand Neumayer i Rudolf Kryspin¹. Dzień później Jaśkiewicz i Kobylecki poinformowali listownie ministra informacji i propagandy, Stefana Matuszewskiego, o powstaniu SMWwP, stanowiącego kontynuację przedwojennych SWP i PZMW. Do rejestru stowarzyszeń i związków zostało ono wpisane 13 maja 1946 r.

Program SMWwP sformułowany w statucie zakładał, że celem stowarzyszenia jest: zorganizowanie wszystkich obywateli rzeczywiście wolnych myślą; wychowanie członków na świadomych i ofiarnych obywateli; całkowite zeświecczenie życia społecznego; spowodowanie oddzielenia kościołów wszelkich wyznań od państwa i zniesienie dotacji z funduszków państwowych, samorządowych i społecznych na rzecz gmin wyznaniowych; obrona moralnych, prawnych i gospodarczych interesów ludzi chcących się wyzwolić spod supremacji kleru wszelkich wyznań; spowodowanie gruntownej rewizji prawnie dotąd obowiązującego systemu kar, a w szczególności zniesienie kary śmierci; krzewienie ducha braterskości i pokoju międzynarodowego; zwalczanie przesądów, zabobonów, guseł, znachorstwa, wróżbiarstwa i innych objawów ciemnoty; reforma systemu grzebania zmarłych².

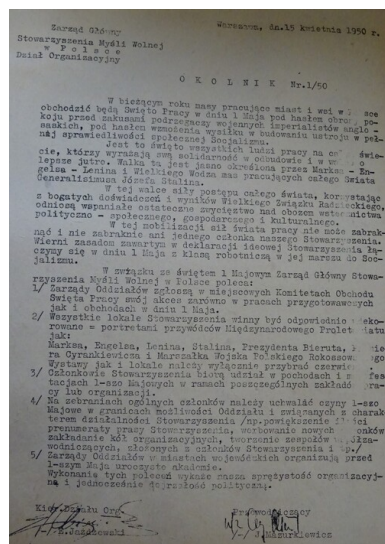
Pierwsze dwa lata działalności

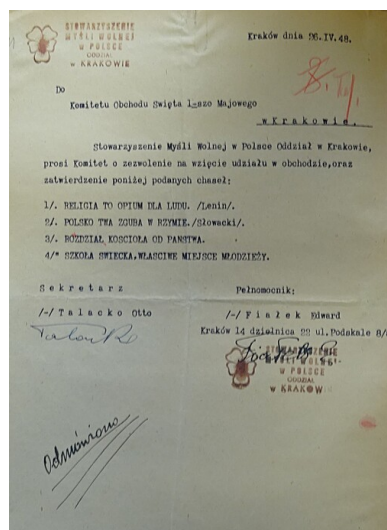
W trakcie pierwszego posiedzenia plenarnego Zarządu SMWwP 13 stycznia 1946 r. przyjęto, że działalność stowarzyszenia będzie w początkowym okresie koncentrować się na urządzaniu odczytów, wydawaniu

własnego czasopisma, broszur i książek, staraniach o środki na działalność i lokal oraz organizacji oddziałów³.

SMWwP posiadało dwustopniową strukturę organizacyjną. Władzami centralnymi stowarzyszenia były: zwoływany co dwa lata Zjazd Stowarzyszenia, Zarząd Główny, Prezydium Zarządu Głównego, Główna Komisja Rewizyjna i Główny Sąd Stowarzyszenia. Na poziomie oddziałów analogicznie władzę sprawowały: Walne Zgromadzenie Oddziału, Zarząd Oddziału, Komisja Rewizyjna Oddziału, Sąd Oddziału. Organem prasowym SMWwP był „Głos Wolnych”, którego pierwszy numer ukazał się 1 października 1946 r. Autorem jednego z zamieszczonych w nim artykułów był ówczesny minister sprawiedliwości Henryk Świątkowski. Reakcja cenzury na ten fakt, polegająca na zamazaniu czarną farbą jego nazwiska w wykazie treści tuż pod winietką tytułową czasopisma oraz na stronie 3, dobrze odzwierciedla obowiązującą wówczas strategię rządzących, którzy wprost nie chcieli być utożsamiani z ideami głoszonymi przez SMWwP⁴.

Zarówno brak odpowiedniej reklamy, jak i trudności redakcyjne oraz nieregularny cykl wydawniczy powodowały, że „Głos Wolnych” miał wysokie zwroty. Regularnie, co tydzień, zaczął ukazywać się dopiero od września 1947 r., wkrótce jednak rosnące zobowiązania stowarzyszenia zmusiły kierownictwo do przekształcenia czasopisma w maju 1948 r. w dwutygodnik, a w sierpniu tego roku – w miesięcznik⁵.

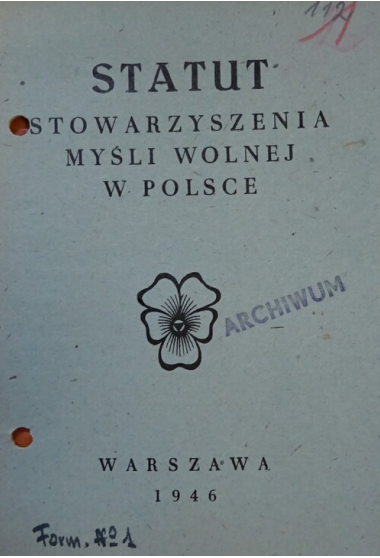
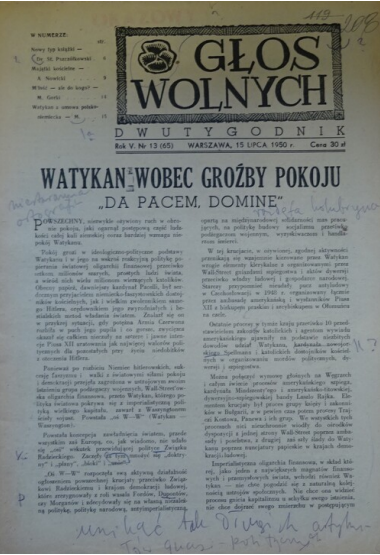
SMWwP mogło funkcjonować, ponieważ posiadając od 1946 r. status stowarzyszenia wyższej użyteczności publicznej, otrzymywało dotacje od Prezydium Rady Ministrów, Ministerstwa Administracji Publicznej, a także innych instytucji i organizacji. Sami działacze stowarzyszenia pomoc tą traktowali jednak jako zło konieczne. Przekonywali o tym podczas I Zjazdu Delegatów SMWwP, zorganizowanego 1 i 2 listopada 1947 r. w Warszawie. Zwracali oni uwagę na znaczenie niezależności dla przyszłych losów swojej organizacji, odwołując się przy tej okazji zarówno do przykładów „niewłaściwego stosunku partii politycznych bloku demokratycznego do stowarzyszenia”, jak i podkreślając, że nie wiadomo, jak „zmieni się ten stosunek w przyszłości”⁶.

We władzach naczelnych SMWwP wybranych podczas tego pierwszego i – jak się miało okazać – jedynego Zjazdu Delegatów znaleźli się m.in.: Teofil Jaśkiewicz – przewodniczący ZG, Franciszek Sarnek – wiceprzewodniczący, Rudolf Kryspin – skarbnik, Eugeniusz Kembrowski, Mieczysław Jelicz – członkowie. Po raz kolejny sprecyzowano wówczas, że stowarzyszenie będzie „szerzyć” idee Myśli Wolnej poprzez: organizowanie wszystkich obywateli wolnych myślą, obronę wolności myśli i wolności sumienia, zwalczanie ciemnoty i wstecznicstwa przez propagowanie naukowego poglądu na świat, spowodowanie oddzielenia kościołów wszelkich wyznań od państwa i szkoły, akcję wprowadzenia do szkół etyki świeckiej, dążenie do całkowitego zeświecczenia życia społecznego; krzewienie ducha pokoju i braterstwa międzynarodowego⁷. Ogłoszono wówczas również Deklarację ideową, w której stwierdzano m.in., że SMWwP:

„jest ruchem świeckim, demokratycznym i społecznym, walczącym o wolność myśli i sumienia, o naukowy pogląd na świat, o tolerancję, demokrację i humanitaryzm – czyli o umysłowe wyzwolenie człowieka z jarzma przesądów, doktryn i dogmatów, o całkowite zeświecczenie życia publicznego, poczynając od szkoły,

i o przebudowę ustroju społecznego w oparciu o poszanowanie godności człowieka dla człowieka bez różnicy przekonań, pochodzenia i rasy”⁸.

W ciągu dwuletniej działalności działacze SMWwP otwarli biuro oraz dwa oddziały stowarzyszenia w Warszawie (na Pradze i Żoliborzu), kolejne oddziały w Łodzi, Płocku, Kaliszu, Będzinie, Jeleniej Górze i Górze Śląskiej. Przygotowywali się równie również do otwarcia kolejnych oddziałów w: Krakowie, Katowicach, Bytomiu, Wrocławiu, Szczecinie, Szczecinku, Myśliborzu, Krasnymstawie, Grudziądzu, Toruniu i Opolu. Ani antyklerykalne treści zamieszczane w „Głosie Wolnych”, ani inne formy działalności SWMwP nie były jednak w stanie przyciągnąć większej uwagi społecznej.

„Oczyszczenie szeregów”

Końcówka 1947 r. była już tymczasem momentem, w którym Bolesław Bierut zapowiadał odejście od „»łagodnej rewolucji« Borejszy”⁹. Oznaczało to wdrożenie stalinowskiego programu stworzenia „nowego człowieka” – odrzucającego dotychczasowe życie, więzi rodzinne, wartości i religię, opowiadającego się za nowym porządkiem¹⁰. Jak miało się wkrótce okazać, w projekcie tym zabrakło miejsca na działalność SMWwP.

Wśród części działaczy stowarzyszenia narastało już wówczas przeświadczenie, że

„mimo nowych sprzyjających warunków, stworzonych przez władzę ludową, ruch wolnomyślicielski rozwija się słabo, a jego aktywność nie wychodzi poza zakres przedwojenny”¹¹.

W stowarzyszeniu coraz silniejsze stawały się więc głosy przywołujące tradycje wolnomyślicielstwa o założeniach lewicowo-marksistowskich. Sytuacji tej nie był w stanie opanować Jaśkiewicz, będący *de facto* dotychczas kluczową postacią w stowarzyszeniu. Zmiana w kierownictwie stowarzyszenia połączona z przesunięciem akcentów ideowych dokonała się 22 października 1949 r. Nowy zarząd pod kierownictwem przewodniczącego Henryka Chmielewskiego i jego zastępcy Eugeniusza Kembrowskiego zabrał się do „oczyszczenia szeregów stowarzyszenia od elementów przypadkowych, obcoklasowych i pozostałości przedwojennych” oraz postawił sobie za cel

„skontrolowanie kadr oddziałowych pod względem politycznym i społecznym z jednoczesnym sprawdzeniem prawidłowości prac oddziałów po linii proletariackiego ruchu wolnomyślicielskiego”¹².

Przejęcie kontroli nad SMWwP i dalsze losy stowarzyszenia trudno uznać za przypadkowe w kontekście związków Chmielewskiego i Kembrowskiego z KC PZPR i Ministerstwem Bezpieczeństwa Publicznego.

Pod koniec 1950 r. liczba członków SMWwP posiadających legitymację wynosiła 7360, byli oni zgrupowani w ponad 140 oddziałach, których najwięcej działało w województwach katowickim, wrocławskim, bydgoskim i warszawskim. „Głos Wolnych” rozchodził się natomiast w 20 tys. egzemplarzy. Z jednej strony wskazywało to

na „olbrzymie możliwości” stowarzyszenia, z drugiej jednak strony nie było w stanie przestąpić niedociągnięć w jego działalności i organizacji. Nowy Zarząd przyczyny słabości SMWwP łączył zaś z brakiem wskazania przez partię „miejsca, jakie ma zająć stowarzyszenie na obecnym etapie dziejowym”, oraz „kierunku, w jakim ma iść stowarzyszenie”¹³.

W 1951 r. stało się już jasne, że SMWwP nie będzie atrakcyjnym sojusznikiem dla PZPR. Nie pomogło oczyszczanie szeregów stowarzyszenia z jednostek, których poglądy i działania odbiegały od linii wytyczonej przez partię, jak i próby dostosowania jego programu do obowiązującej polityki wyznaniowej. Wymagające stałego nadzoru stowarzyszenie, odwołujące się do eklektycznego programu wywodzącego sprzed 1939 r., stało się dla rządzących balastem¹⁴.

Decyzję o likwidacji SMWwP podjęło rozszerzone Plenum Zarządu Głównego stowarzyszenia 28 stycznia 1951 r. Zgodnie z protokołem tego plenum na wniosek Zarządu Głównego przedłożony przez jego wiceprzewodniczącego Kembrowskiego

„uchwalono połączenie Stowarzyszenia [Myśli Wolnej w Polsce] z Towarzystwem Wiedzy Powszechnej z jednoczesnym przekazaniem majątku Stowarzyszenia – Towarzystwu Wiedzy Powszechnej oraz likwidację Stowarzyszenia Myśli Wolnej w Polsce”¹⁵.

W Zarządzie Głównym oraz oddziałach stowarzyszenia powołano komisje likwidacyjne oraz zaprzestano wydawania „Głosu Wolnych”.

Decyzja o likwidacji SMWwP formalnie została podjęta przez jego władze, nie ulega jednak wątpliwości, że nastąpiła ona pod naciskiem zewnętrznym. Odnosząc się do tego wydarzenia, Michał Horoszewicz wspominał:

„Przeprowadzono jedynie zebranie ponad trzydziestu działaczy mających stanowić aktyw SMW – i wówczas podano im »do akceptującej wiadomości« werdykty odgórne: konsternacja była całkowita. Goście spoza Warszawy oczekiwali nowych koncepcji, intensyfikacji działania – lecz nie likwidacji. Protesty były – zresztą szok przeważał”¹⁶.

Była to więc w rzeczywistości „kasacja” SMWwP¹⁷.

* * *

Szerzej na ten temat: B. Wójcik, *„Być pomocnikiem partii”. Towarzystwo Krzewienia Kultury Świeckiej w służbie PZPR i ideologii marksistowsko-leninowskiej*, Rzeszów-Warszawa 2023.

¹ AAN, Stowarzyszenie Myśli Wolnej w Polsce Zarząd Główny w Warszawie, zesp. 194 [dalej: SMWwP], 194/2, Władze Stowarzyszenia 1947–1950, Protokół Zwyczajnego Ogólnego Zjazdu Delegatów Stowarzyszenia Myśli Wolnej w Polsce odbytego 1 i 2 XI 1947 r. w Warszawie przy ul. Szwoleżerów 2/4, k. 79.

² *Ibidem*, Statut Stowarzyszenia Myśli Wolnej w Polsce, Warszawa, 9 XII 1945 r., k. 2; AAN, SMWwP, 194/30, Druki stowarzyszenia i formularze odbite na powielaczu, Statut Stowarzyszenia Myśli Wolnej w Polsce, Warszawa, 1946 r., k. 113.

³ AAN, SMWwP, 194/1, Organizacja 1945–1947, Protokół Pierwszego Wolnego Zgromadzenia Wolnomysłicieli i Bezwyznaniowców odbytego 9 XII 1945 r. w sali Posiedzeń Rady Narodowej m.st. Warszawy w celu powołania do życia Stowarzyszenia Myśli Wolnej w Polsce, k. 28–29.

⁴ M. Horoszewicz, *Krótkie czasy „Myśli Wolnej”*, „Argumenty” 1981, nr 9 (1186), s. 7.

⁵ Zob. B. Jakubowska, *Uzależnieni wolnomysłiciele. Stowarzyszenie Myśli Wolnej w Polsce 1945–1951*, Warszawa 2002, s. 64.

⁶ AAN, SMWwP, 194/2, Władze Stowarzyszenia 1947–1950, Protokół Zwyczajnego Ogólnego Zjazdu Delegatów Stowarzyszenia Myśli Wolnej w Polsce odbytego 1 i 2 XI 1947 r. w Warszawie przy ul. Szwoleżerów 2/4, k. 84.

⁷ *Ibidem*, k. 91.

⁸ *Ibidem*, k. 93–94.

⁹ M. Shore, *Kawior i popiół. Życie i śmierć pokolenia oczarowanych i rozczarowanych marksizmem*, tłum. M. Szuster, Warszawa 2008, s. 311.

¹⁰ J. Baberowski, *Czerwony terror*, tłum. J. Antkowiak, Warszawa 2009, s. 75.

¹¹ B. Jakubowska, *Uzależnieni wolnomysłiciele...*, s. 183.

¹² AAN, SMWwP, 194/3, Władze Stowarzyszenia 1947–1951, Sprawozdanie z rocznej działalności Stowarzyszenia Myśli Wolnej w Polsce za rok 1950, Warszawa, 8 II 1951 r., k. 73.

¹³ AAN, SMWwP, 194/6, Sprawy administracyjne i organizacyjne 1947–1950, Dane informacyjne o Stowarzyszeniu Myśli Wolnej w Polsce, 1950 r., k. 92.

¹⁴ Zob. B. Jakubowska, *Uzależnieni wolnomysłliciele...*, s. 226.

¹⁵ AAN, SMWwP, 194/31, Likwidacja, Wyciąg z protokołu, b.d., k. 3.

¹⁶ M. Horoszewicz, *Krótkie czasy „Myśli Wolnej”*, „Argumenty” 1981, nr 9 (1186), s. 14.

¹⁷ W. Mysłek, *Nasze ćwierć wieku. Heroiczny początek*, „Argumenty” 1982, nr 7 (1233), s. 3.

COFNIJ SIĘ